

Kültür tarihimizde gizli diller ve şifreler. Ed. Emine Gürsoy Naskali-Erdal Şahin. İstanbul, 2008. 359-368.

***Irk Bitig*'de falcılık**

Ceval Kaya

Giriş
Tanıtım
Eserin kaynağı
Eserin dili
Eserdeki fal sistemi
Sonuç
Kaynaklar

Giriş

Eski Türkçedeki falla ilgili eserler fazla değildir. Hangi eser veya eserlere ait olduğu belli olmayan birkaç fal metni yayımlanmıştır.¹ Eski Türkçede eserlerden değil de, eser kalıntılarında ve yazma parçalarından söz etmek daha doğru olur. Uygurca yazma eser parçaları, Eski Türkçenin metinleri arasında çok büyük bir yekûnu oluşturur. Bu parçalar üzerindeki çalışmalar hâlen devam etmektedir. Yapılacak titiz araştırmalar sonucunda yeni fal metinleri tespit edilebileceği gibi, bu metinlerden bazılarının belirli bazı eserlere ait olduğunun belirlenmesi de ihtimal dahilindedir.

Tanıtım

Eski Türkçe dil özellikleri gösteren ve tamamı elimize geçmiş falla ilgili şimdilik yalnızca bir eser bulunmaktadır. Bu eser *Irk Bitig* 'Fal Kitabı' adını taşımaktadır. Yazma hâlindeki eser hâlen Londra'da İngiliz Müzesinin (British Museum) doğu yazmaları bölümünde 8212 numarada saklanmaktadır. Buraya Doğu Türkistan'dan, Bin Buda Mağaralarından getirilmiştir.

Yazma, 13.6 X 8 cm boyutunda 57 yapraktan ibarettir. Yaprakların her iki yüzü de yazılı olup sayfada 6 ila 10 arasında değişen satır bulunmaktadır. Kitap ciltli olmayıp alt tarafından zamkla yapıştırılmıştır.

Eser, Köktürk alfabesiyle kâğıda yazılmıştır.

Eserin dili Eski Türkçedir ve yazmanın 10. yüzyıldan veya daha önceki bir zamandan kalma olduğu sanılıyor.²

Irk Bitig'in, Maniheist bir çevrede yazıldığı düşünülüyorsa da, eserde ne Maniheizm'le, ne de başka bir dinle ilgili herhangi bir motif yoktur.³

Irk Bitig; sırasıyla Thomsen,⁴ Orkun,⁵ Malov,⁶ İkedo⁷ ve Tekin⁸ tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca, Bang,⁹ Clauson,¹⁰ Tekin,¹¹ Hamilton,¹² Erdal,¹³ Esin,¹⁴ Klyaştorını,¹⁵ Molnár,¹⁶ Zieme¹⁷ ve daha birçok araştırmacı eserdeki çeşitli sorunlar üzerinde durmuşlardır.

¹ BANG-GABAIN 1929; ARAT 1936: nr. 28-30, s. 75; TEZCAN 1978: 314.

² BAZIN, yazmanın tarihini 17 Mart 930 olarak tahmin ediyor (BAZIN 1991: 237).

³ TEZCAN 1978: 314.

⁴ THOMSEN 1912.

Bugüne kadar eser genellikle dil açısından incelenmiştir.

Eserin kaynağı

Eserin telif olduğu yönünde gittikçe güçlenen görüş mevcuttur.¹⁸

Yazmanın ketebe kaydında eserin kaynağı konusunda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Hamilton'un¹⁹ ve Zieme'nin²⁰ düzeltmeleriyle yazmanın ketebe kaydı şöyle yorumlanmıştır:

bars yıl ekinti ay biş yigirmike taygüntan manıstandakı kiçig dı[n]tar burua guruşd içimiz isig sañun itaçuk üçün bitidim

“Kaplan yılının ikinci ayının on beşinde, Taygüntan manastırından (ben) hakir dindar *Murwa Hurşid* (bunu) ağabeylerim İsig Sañun (ve) İt Açuk için yazdım.”

Ketebe kaydında eserin çeviri olduğuna dair bir bilginin olmaması, onun telif olabileceğini düşünmemize imkân vermektedir.

Eserin dili

Irk Bitig yazması, tarihî Uygur devletinin hakim bulunduğu bir coğrafyada yazılmış ve ele geçirilmiş olsa da, dil yönünden Uygurcaya değil, Köktürkçeye yakındır. Bunu sadece yazıldığı alfabe ile açıklamak doğru olmaz. Köktürkçe ile Uygurca arasındaki en önemli fark *ń* sesinin durumudur. Bu ses Köktürkçeye mahsustur ve Uygurcada, diyalektine göre, *n* veya *y* olur. *Irk Bitig*'de, içinde *ń* sesini bulduran dört tane kelime vardır: *anıg*, *çıgañ*, *koñ*, *turña*. Bu kelimeler, eserde Köktürkçedeki biçimleriyle geçer. *Irk Bitig*'in yazıldığı Köktürk yazısında hem *ń*, hem de *n* ve *y* seslerinin karşılığı vardır. Bu sebepten, kelimelerin Köktürkçe biçimlerinin geçmesini yazı sisteminin bir zorunluluğu olarak göremeyiz. Buna göre, eserin dilinin Uygurca değil, Köktürkçe olduğunu düşünmek doğru olur.

Eser, dil bakımından zengindir ve yabancı kelimeler açısından çok temizdir. Türkçe madde başlarının oranı % 98'dir. Küçük bir metin olmasına rağmen, 457 madde başı vardır ve bunların yalnızca 9 tanesi yabancı kökenlidir. Buna özel adlar da dahildir.²¹

Eserdeki fal sistemi

Irk Bitig'de 65 tane fal vardır. Her falda önce üç tane şans sayısı, ardından fal metni, en son olarak da falın iyi veya kötü olduğunu belirten sonuç bulunmaktadır.

Şans sayıları 2-1-4 gibi bir formattadır.²² Bu sayıların en küçüğü 1, en büyüğü ise 4 olabilmektedir. Şans sayıları, anlaşıldığına göre, şans zarının veya kemiğinin art arda üç defa atılmasıyla elde edilmektedir.

⁵ ORKUN 1938.

⁶ MALOV 1951.

⁷ İKEDA 1984. Bu çalışmayı görmedim (bk. TEKİN 2004: 15).

⁸ TEKİN 2004.

⁹ BANG 1925.

¹⁰ CLAUSON 1961.

¹¹ TEKİN 1965.

¹² HAMILTON 1975.

¹³ ERDAL 1977.

¹⁴ ESİN 1979. Eserin 2001 yılındaki yeni baskısından yararlandım.

¹⁵ KLYAŞTORNIY 1992.

¹⁶ MOLNÁR 1996.

¹⁷ ZIEME 2001.

¹⁸ TEKİN, metnin sanatkârane bir deyişle kaleme alınmasından hareketle eserin çeviri olamayacağını söylemektedir (TEKİN 2004: 15).

¹⁹ HAMILTON 1975.

²⁰ ZIEME 2001: 378.

²¹ Eserin dili hakkındaki bu sonuca varırken Tekin yayını esas aldım.

Şans zarı dört yüzlü bir kemik olmalıdır. Her yüzde 1 ila 4 arasında değişen delikler vardı. Bu zar, her halde, küp biçiminde değildi. Çünkü, küp altı yüzlüdür. Şans zarı, her yüzdeki sayının gelme şansının eşit olması için muhtemelen kare prizma şeklinde yontulmuş olmalıdır. Yahut da karşılıklı iki yüzü yuvarlatılarak veya sivriltilerek iptal edilmiş küp biçiminde de olabilir.

Şans sayıları, her hâlde, bir zar art arda üç defa atılmak suretiyle belirleniyordu. Üç zarı bir defa atmak yerine bir zarın üç defa atılmasının şüphesiz sebebi vardır. Şöyle ki, mesela, üç zar bir defada atılsa ve zarın biri 4, biri 2, sonuncusu ise 1 gelse, bu durumda sayılar nasıl okunacaktır? Altı ihtimal vardır: 4-2-1, 4-1-2, 2-4-1, 2-1-4, 1-4-2, 1-2-4. Yere yayılmış üç tane zarın birinci, ikinci ve sonuncusunu tespit etmek sorun olacaktır. Bu yüzden, üç zarı aynı anda atmak yerine, bir zarı art arda üç defa atmak yolunun tercih edildiği anlaşılıyor. Buna göre, mesela sayı birincide 3 gelse, ikincide 2 gelse, sonuncu olarak da 4 gelse; o durumda şans sayıları 3-2-4 olacaktır. Bu sayıları atmış olan kişinin falı da, öncesinde bu şans sayıları bulunan falda aranacaktır.

Irk Bitig'de toplam 65 tane fal olduğunu söylemişim. Gerçekte 64 olmalıydı. Çünkü, her defasında 4 ihtimal bulunan bir zar art arda üç defa atılırsa, sonuç 4x4x4, yani 64 olur. Bu durumda bir tane fal fazladır. Gerçekten de bu noktada sorun vardır ve durum şudur:

Şu şans sayıları eksiktir: 1-1-3, 1-2-4, 3-1-1.

Şunlar ise iki defa geçmektedir: 1-1-4, 3-1-3.

3-4-1 şans sayısı ise üç defa geçmektedir.

Bu durumda bazı sayıların unutulduğu, bazılarının ise birden fazla geçtiği anlaşılmaktadır.

Kişi, şans sayılarını attıktan sonra, falını eserde nasıl bulacaktır? Falın hemen bulunabilmesi için, eserin sistematik olarak düzenlenmiş olması gerekir. Mesela, 1-1-1, 1-1-2, 1-1-3, 1-1-4, 1-2-1, 1-2-2 vb. Ama sıralama böyle değildir ve kendi içinde bir mantığı bulunmamaktadır. Yani, kişi kendi falını bulmak için, en kötü ihtimalle, eserin sonuna kadar bakmak zorundadır.

Irk Bitig'de mevcut 65 falın 39 tanesinin sonucu olumlu, 19 tanesinin olumsuzdur. 7 tanesine ise herhangi bir yorum getirilmemiştir.

Fal metninin sonunda *ança biliñler* (şöyle bilin) uyarısından sonra yargı belirten ifade gelmektedir. Bu yargı kalıbından ikisi olumludur: *anğ edgü ol* (çok iyidir) ve *edgü ol* (iyidir). Olumsuz olanların ise üç kalıbı vardır: *anğ yablak ol* (çok kötüdür), *yablak ol* (kötüdür) ve *yabız ol* (kötüdür).

Falın sonundaki yargı ile şans sayıları arasında da herhangi bir ilişki kurulamamaktadır. Sözelimi, şans sayılarının hepsi aynı olduğunda, yani zar, 1-1-1 veya 2-2-2 veya 3-3-3 yahut da 4-4-4 gelecek şekilde atıldığında ilk üçünde falın iyi olduğu belirtilmiş, ama sonucuda herhangi bir hüküm verilmemiştir. Diğer şans sayıları ile yargıları karşılaştırdığımda ise, herhangi bir ilişki bulamadım. Hatta, şans sayısı ile falın sonucu arasında hiçbir ilişki olmadığı şuradan da bellidir ki, şans sayısı 3-4-1 olan ve üç defa geçen falın ikisinde sonuç olumlu (fal: 49, 64), birisinde ise olumsuzdur (fal: 61).

Sonundaki yargı bakımından falların dökümü ile bunların tablo hâlinde gösterimi aşağıdadır:

4 tane falda “çok iyidir” (*anğ edgü ol*) denilmiş (fal: 5, 18, 55, 64).

1 tane falda “yararı var, iyidir” (*asığı bar edgü ol*) denilmiş (fal: 32).

²² Yazmada şans sayıları her falın başında müstakil bir satır hâlinde mesela:

ooo o oooo

tarzında gösterilmektedir. Bunu nasıl okumak gerekir? 3-1-4 mü, yoksa 4-1-3 mü? Kelimeleri sağdan sola doğru okuduğumuza göre bu şans sayılarını da aynı şekilde okumamız doğru olur. Bu durumda sayıları 4-1-3 biçiminde okuruz. Tekin, herhangi bir yorum getirmeden yazmadaki işaretleri falın önüne koymaktadır.

1 tane falda “bu falın başında az sıkıntısı var, sonra yine iyi olur” (*bu ırk başında az emgeki bar kin yana edgü bolur*) denilmiş (fal: 57).

33 tane falda “iyidir” (*edgü ol*) denilmiş (fal: 1, 2, 3, 7, 11, 15, 17, 19, 20, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 38, 40, 41, 42, 47, 49, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 62, 63).

1 tane falda “çok kötüdür” (*ańıg yablak ol*) denilmiş (fal: 36).

1 tane falda “kederlidir, çok kötüdür” (*muńlug ol ańıg yablak ol*) denilmiş (fal: 22).

4 tane falda “kötüdür” (*yabız ol*) denilmiş (fal: 12, 24, 44, 45)

13 tane falda “kötüdür” (*yablak ol*) denilmiş (fal: 6, 8, 9, 16, 25, 33, 37, 39, 43, 46, 50, 61, 65)

7 tane falda iyi veya kötü olduğu belirtilmemiş (fal: 4, 10, 13, 14, 21, 48, 51).

Sonuç	İyi/Kötü	Sayı	Toplam
Olumlu	İyi	35	39 (% 60)
	Çok iyi	4	
Olumsuz	Kötü	17	19 (% 29)
	Çok kötü	2	
Belirtilmemiş	-	7	7 (% 11)

Bütün falların tablo halinde gösterimi:

Numara	Fal	Sonuç	Not
1	2-2-2	<i>edgü ol</i>	
2	4-4-4	<i>edgü ol</i>	
3	3-3-3	<i>edgü ol</i>	
4	1-1-1	-	
5	2-4-2	<i>ańıg edgü ol</i>	
6	1-2-2	<i>yablak ol</i>	
7	2-1-2	<i>edgü ol</i>	
8	1-2-3	<i>yablak ol</i>	
9	3-2-1	<i>yablak ol</i>	
10	2-4-3	-	
11	4-4-3	<i>edgü ol</i>	
12	3-4-3	<i>yabız ol</i>	
13	3-4-2	-	
14	2-3-4	-	
15	1-4-1	<i>edgü ol</i>	
16	2-1-4	<i>yablak ol</i>	
17	2-3-3	<i>edgü ol</i>	
18	2-4-1	<i>ańıg edgü ol</i>	
19	4-1-3	<i>edgü ol</i>	
20	2-2-3	<i>edgü ol</i>	
21	3-3-1	-	
22	1-1-2	<i>muńlug ol ańıg yablak ol</i>	
23	4-4-2	<i>edgü ol</i>	
24	3-1-3	<i>yabız ol</i>	krş. 25
25	3-1-3	<i>yablak ol</i>	krş. 24
26	4-2-1	<i>edgü ol</i>	
27	4-2-2	<i>edgü ol</i>	

28	2-1-1	<i>edgü ol</i>	
29	4-3-2	<i>edgü ol</i>	
30	4-2-3	<i>edgü ol</i>	
31	1-4-4	<i>edgü ol</i>	
32	1-1-4	<i>asığı bar edgü ol</i>	krş. 47
33	4-2-4	<i>yablak ol</i>	
34	2-4-4	<i>edgü ol</i>	
35	4-3-4	<i>edgü ol</i>	
36	4-1-1	<i>añıg yablak ol</i>	
37	1-3-4	<i>yablak ol</i>	
38	3-1-4	<i>edgü ol</i>	
39	2-2-4	<i>yablak ol</i>	
40	4-4-1	<i>edgü ol</i>	
41	3-2-4	<i>edgü ol</i>	
42	4-1-4	<i>edgü ol</i>	
43	3-3-4	<i>yablak ol</i>	
44	1-4-2	<i>yabız ol</i>	
45	1-3-2	<i>yabız ol</i>	
46	1-3-3	<i>yab[l]ak ol</i>	
47	1-1-4	<i>edgü ol</i>	krş. 32
48	3-4-4	-	
49	3-4-1	<i>edgü ol</i>	krş. 61, 64
50	1-4-3	<i>yab[l]ak ol</i>	
51	4-3-3	-	
52	3-1-2	<i>edgü ol</i>	
53	2-3-2	<i>edgü ol</i>	
54	1-3-1	<i>edgü ol</i>	
55	4-1-2	<i>añıg edgü [ol]</i>	
56	2-3-1	<i>edgü ol</i>	
57	2-2-1	<i>bu ırk başında az emgeki bar kin yana edgü bolur</i>	
58	3-2-2	<i>edgü ol</i>	
59	3-2-3	<i>edgü ol</i>	
60	4-3-1	<i>edgü ol</i>	
61	3-4-1	<i>yab[l]ak ol</i>	krş. 49, 64
62	2-1-3	<i>edgü ol</i>	
63	1-2-1	<i>edgü ol</i>	
64	3-4-1	<i>añıg edgü ol</i>	krş. 49, 61
65	3-3-2	<i>yablak ol</i>	

Fal sistemi hakkında yorum:

Fal baktıran kişi, bunu, geleceğini ve talihini öğrenmek için yapar. Falda geleceğin ve talihinin, “Uzun bir ömür süreceksin. Çok çocuğun olacak. Zengin ve ünlü olacaksın.” gibi

açıkça belirtilmesi beklenir. *Irk Bitig* fallarının metinlerinde böyle açıklık göremiyoruz. Fal metinlerinin nasıl oluşturulduğu veya derlendiği belirsizlik arz etmektedir.²³

Irk Bitig'deki fal sistemine henüz son şeklinin verilmediği anlaşılmaktadır. Falların kendi içinde bir sırası yoktur. Bu durum, şans zarını attıktan sonra karşılık gelen falı bulmayı güçleştirmektedir.

Bazı falların sonunda olumlu veya olumsuz herhangi bir yargı bulunmamaktadır.

Atılan zarın gelebileceği bazı ihtimaller atlanmıştır. Bunun yanında bazıları iki defa, hatta birinin üç defa geçtiği görülmektedir.

Buradan şu sonuç çıkmaktadır: *Irk Bitig* adlı yazmayı düzenleyen kişi, bunu herhangi bir başka nüshadan istinsah etmemiştir. Bunu ağızdan duyarak yazmış, bu arada bazı ihtimalleri atlamış, bazıları ise birden çok kere yazmıştır. *Irk Bitig*, yabancı bir dilden çeviri olsaydı, o zaman kaynak eserin uzun bir süre tekâmül geçirip şöhret bulması, en sonunda da çeviriye değer olarak kabul edilmesi gerekirdi. Bu süre içinde de eser içindeki düzensizlikler ortadan kaldırılmış olurdu.

Falların kendi içinde bir sıraya tabi tutulmamış olması ve bazı fallarda yargının bulunmaması, *Irk Bitig*'in henüz müsvedde aşamasında olduğunu gösteriyor. Başka bir ifadeyle, elimizdeki nüsha bir kopya değil, henüz son şekli verilmemiş orijinal telif bir nüshadır.

Sonuç

1. *Irk Bitig*'in dili Eski Uygurca değil, Köktürkçedir.
2. Eser, bir din adamının, belki de şamanın ağzından derlenmiş ve henüz son şekli verilmemiş orijinal, telif bir müsvedde olmalıdır.

Kaynaklar

ARAT 1936	R. R. ARAT: <i>Türkische Turfan-Texte VII</i> . Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1936.
BANG 1925	W. BANG KAUP: Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut II. <i>Ungarische Jahrbücher</i> , 5, 1925, 231-235. // W. BANG KAUP: <i>Berlindeki Macar enstitüsünden Türkoloji mektupları (1925-1934)</i> . Çev. Ş. TEKİN. Erzurum, 1980. 6-28.

²³ Klyaştorniy, bu fal metinlerinin bir destanın parçaları olduğunu düşünmektedir. Bu metinleri kullanarak bu destanı yeniden inşa denemesinde bile bulunmuştur (KLYAŞTORNIY 1992). Makalenin yayımlanmamış Türkçe çevirisinden yararlanmama olarak sağlayan hocam Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya'ya teşekkür ederim.

- BANG-GABAIN 1929 W. BANG-A. V. GABAIN: *Türkische Turfan-Texte [II]*. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften.
- BAZIN 1991 L. BAZIN: *Les systemes chronologiques dans le monde turc ancien*. Budapest-Paris, 1991.
- CLAUSON 1961 G. CLAUSON: Notes on Irk Bitig. *Ural-Altische Jahrbücher*, 33, 1961, 218-225.
- ERDAL 1977 M. ERDAL: Irk Bitig üzerine yeni notlar. *Türk dili araştırmaları yillığı 1977*, 87-119.
- ESİN 1979 E. ESİN: *Türk kozmolojisine giriş*. İstanbul, 2001.
- GABAIN 1941 A. V. GABAIN: *Alttürkische Grammatik*. Leipzig, 1941. // *Eski Türkçenin grameri*. Çev. M. AKALIN. Ankara, 1988.
- HAMILTON 1975 J. HAMILTON: Le colophon de l'Irk Bitig. *Turcica*, 7, 1975, 7-19.
- İKEDA 1984 T. İKEDA: The Irk Bitig, an Ancient Turkic Book of Divination. *The Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences, Kyota Sangyo University*. 6/1 (October 1984), 81-125.
- KLYAŞTORNIY 1992 S. G. KLYAŞTORNIY: Epiçeskiye syujeti v drevnetyurkskih runičeskih palyatnikah. *Vostok, Afro-aziatskiye obşestva: istoriya i sovremennost'*, 1992/5, 5-17.
- MALOV 1951 S. Y. MALOV: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*. Moskva, 1951, 80-92.
- MOLNÁR 1996 Á. MOLNÁR: Traces of Shamanism in the *İrq Bitig* "Book of Divination". *Uluslar arası Türk dili kongresi 1992 (26 Eylül 1992-1 Ekim 1992)*. Ankara, 1996. 367-371.
- ORKUN 1938 H. N. ORKUN: *Eski Türk yazıtları*. 2. İstanbul, 1938, 71-93.
- TEKİN 1965 Ş. TEKİN: Uygur edebiyatının meseleleri (Şekiller-Vezinler). *Türk kültürü araştırmaları*, 2/1-2, 1965, 26-67.
- TEKİN 2000 T. TEKİN: *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara, 2000.
- TEKİN 2004 T. TEKİN: *Irk Bitig*. Eski Uygurca fal kitabı. Ankara, 2004.
- TEZCAN 1978 S. TEZCAN: En eski Türk dili ve yazını. *Bilim kültür ve öğretim dili olarak Türkçe*. Ankara, 1978, 271-323.
- THOMSEN 1912 V. THOMSEN: Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' Scripts from Miran and Tun-huang. *Journal of Royal Asiatic Society*, 1912, 181-227.
- ZIEME 2001 P. ZIEME: Runik harfli birkaç pasaj üzerine kimi yorum önerileri. *Türk dili araştırmaları yillığı belleten 2000, 2001*, 377-382.